

Nyomárkay István
(Budapest, Magyarország)

EGY NYELVTEREMTŐ PRAKTIKA: A TÜKÖRSZÓALKOTÁS

A nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában a kutatók figyelme a 19. sz. végétől kezdett a szókinccs gyarapításnak erre a módjára, ti. egy nyelv szavainak és kifejezéseinek másik nyelvre történő elemről-elemre pontos fordítására, azaz a tükörszóalkotásra irányulni. Nagyobb figyelmet – a tanulmányokat konkrét nyelvi anyag alapján levonva – Hugo Schuchardt szentelt neki, aki Fran Miklošičnak (Franz von Miklosich), „a szlavisztika atyjának” jubileumára írt munkájában (Schuchardt, H. 1884) az idegen minták fordításait először „másolás” (Kopieren), majd „utánzás” (Nachahmung) névvel illette.

A tükörszavak- és kifejezések rendszerezésével – több előzetes tanulmányra is támaszkodva, s eredményeiket mintegy összefoglalva – legbehatóbban Kurt Schumann foglalkozott (Schumann 1965: 61-91.) Az általa felállított csoportosítás tíz típust nevez meg. Közülük ezúttal a két leggyakoribbal, a szó szoros értelmében vett tükörfordításokkal (elemről-elemre megfelelő utánzásokkal), valamint a tükörjelentésekkel horvát és szerb nyelvi anyag alapján foglalkozunk.

Schumann definíciója szerint a tükörfordítás „egy idegen nyelvi mintának új képzéssel történő pontos, elemről-elemre megfelelő fordítása”, tükörjelentésnek pedig az a szó vagy kifejezés tekinthető, amely „idegen nyelvi minta alapján kiegészítő jelentést kap”.

A tükörfordítások és tükörjelentések mintáinak pontos meghatározására, valamint utánzó nyelvbeli életképességére vonatkozóan több tanulság is levonható. Közülük kívánok néhányat megemlíteni.

1. A megbízható eredmények eléréséhez a kutatónak alaposan kell ismernie nem csupán az utánzó- és a feltételezett mintanyelvet, hanem az adott areában a kölcsönhatás tekintetében szóba jöhető más nyelv(ek)et is;

2. a kutatáshoz nem elegendő csupán szótári adatokra támaszkodni, hiszen számos esetben a folyamat irányát, azaz a valódi mintát szövegek döntenek el;

3. egy tükörszónak- vagy kifejezésnek (nem gyakran ugyan, de) lehet két nyelvből vett mintája is, tehát nem csak mintanyelvről, de adott esetben **mintanyelvekről** is beszélhetünk;

4. kérdés az is, hogy az utánzó nyelv „rendszerének kényszere” (Systemzwang) meddig tűri az utánzó nyelvben erős mintanyelvi hatásra alakult, idegenszerű és saját világgépébe és grammatikai rendszerébe nem illeszkedő megoldásokat.

Ad 1. Matthias Rammelmeyer a szerbhorvát nyelv német tükörszavairól írt munkájában (Rammelmeyer 1975) például – szótári adatok alapján – azt állítja, hogy a szh. *igrokaz* 'színjáték' mintája a ném. *Schauspiel*. Első előfordulását 1835-ből regisztrálja egy „Sbirka někojih řečih, koje su ili u gornjoj ili u

dolnjoj Ilirii pomanje poznate” (‘A Felső- és Alsó Illíriában kevésbé ismert szavak gyűjteménye’) című szöszedetből, amely véleménye szerint feltehetően a neves szótáríró, Antun Mažuranić munkája. Egyértelműen német mintára alkotott tükörszónak minősíti, és a „Substantivum + Kompositionsmorphem + Verbalstamm + Ø Suffix” képzési csoportba sorolja, ám néhány oldallal tovább már az „ungenaue Reproduktion des Wortvorbilds” (‘a mintaszó pontatlan utánzása’) minősítést is hozzáfűzi (Rammelmeyer 1975:53, 61). A szó azonban jóval korábról is kimutatható, mégpedig egy 1792-es „Pravdenić i Poštenić iliti Ovak bila negda na ladanju” (‘Igazságos és Tisztességes /ti. metaforikus személynevek, Ny.I./, avagy így volt országunkban hajdanán’ című iskoladramából (Šojat 1982:16). Később 1802-ből is van rá adat: „IGROKAZ Izpelyan vu Zagrebu dana 1voga Martiujsfa, 1802” ... (‘Játékszín, bemutatott Zágrábban 1802 március 1-jén’) (Cindrić 1960: 64-65). A horvát előfordulások mind jóval későbbiek, mint a magy. *játékszín*-éi, amely „Scena: *Játék-fzín*, hely, ház: Schau-Bühne” jelentésben 1750-ből, a vele rokon *játékház* pedig 1778-ból adatható (TESz). A horvát szó – mint láttuk – nem alapulhat német mintán (*Schauspiel*), melynek sem jelentését nem adja vissza, sem szerkezetét nem követi. A német kifejezés utánzására (*Theatrum* címszó alatt) már 1730-ban érdekes példát találunk Belostenec szótárában, aki német mintára alkotja meg a *gledo-igra* ’tkp. néző játék’ szót, amely szerkezetileg is (igető+kötőhang+főnév) a *Schauspiel* pontos mása. Érdekesekek egyébként Belostenecnél a *színház* egyéb bonyolult, körülírással értelmezései is, pl.: *pokazalische igrh* ’játékok bemutatásának helye’, *gledalische od kudsze igre glede* ’nézőtér, ahonnet a játékot nézik’ stb.

Az *igrokaz* mintája tehát nem lehet a ném. *Schauspiel*, hanem tartalmi és formai tekintetben is a magy. *játékszín*. Az összetétel első tagja világos, némi magyarázatra csupán a második szorul. Ismert, hogy „*szín* szavunk az ’egy fajta épület’ jelentésű *szín* főnévtől különült el”, s régi szótárinkban a lat. *scena* ’színpad’, tehát ’bemutatásra, előadásra szolgáló hely’ jelentésű (TESz). A horvát összetétel második tagja a *kazati* ige töve: *kaz* + Ø morféma. Az ige eredeti jelentése ’monstrare’ (Skok, P.), tehát az *igrokaz* tulajdonképpen ’játékbemutatás’. Jól illusztrálja az elmondottakat az *igrokaz – játékszín* és a *kazalište – színház* párhuzam is.

Ad 2. A szövegek döntő szerepét – több más mellett – a horv. *povjerenstvo* ’bizottság’ és *povjerenik* ’megbízott’ és *časniki* ’katonatiszt’ szavak példáján mutatjuk be. Mindkét kifejezés a horvát nyelvújítás eredményeként létrejött hivatali és jogi szókincs máig kizárólagos használatnak örvendő eleme. Az 1865/67 és 1868 évi törvénygyűjtemény német nyelvű szövegeiben használatos *Commission*, illetve *Commissär* horvát nyelvi megfelelői *povjerenstvo* és *povjerenik*. Ilyen és hasonló esetekben feltételezhetjük a magyar minta utánzását, hiszen a horvát szavak jelentés és szerkezet tekintetében is pontos megfelelői a magyar *bizottság* és *megbízott* kifejezéseknek, ám ha eredeti lelemények is, amelyek végső soron a latin mintán alapulnak, az idegen szó használatának törvényszövegben való kerülése biztosan magyar hatást tükröz.

A 19. századi katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatok német nyelvű szövegeiben (Kav, Pješ stb) 'tiszt' jelentésben *Offizier* olvasható, míg a horvát szövegekben – minden bizonnyal magyar mintától ösztönözve – rendre *častnik* (mai helyesírással: *časnik*) szerepel. Ez a horvát szó egyúttal a visszakölcsönzés (Rückentlehnung) példája is. A szláv eredetű *čbstb* 'tisztesség, becsület; tisztség' (szerbh. *čast*, or. *честь* 'tisztesség, becsület') a magyarban *tiszt* alakban és 'elismerés, tisztelet' jelentésben a 14. sz. elejétől adatható; 'kötelesség, hivatal' jelentésben 1342/1448-ból, 'tisztviselő, Beamter', majd 'katonatiszt' jelentésre 1608-ból, illetve 1664-ből valók az első adatok (TESz). A horv. *častnik* képzett alakjaival és a vele alkotott összetételekkel együtt a különböző szabályzatokból bőségesen adatható (Konj, Služb2 stb), pl. *podčastnik* 'altiszt', *častnički sluga* 'tisztiszolga', *pričuvni častnik* 'tartalékos tiszt; Reserveoffizier', *častnik-živežar* 'élelmezőtiszt' stb. Tulajdonképpen európai tükörszónak is tekinthetjük, amelynek eredeti (latin, ill. latinositott) alakját lefordítva igazítottak hozzá az átvevő nyelvek alaktani rendszeréhez, amint ezt a szláv-magyar-szláv út mutatja. A szövegek alapján valószínű, hogy a 'katonatiszt' jelentés a horvátban magyar hatásra jött létre, hiszen a ném. szövegben mindenütt *Offizier* olvasható, a magyar nyelvű szabályzatban pedig csak az anyanyelvi kifejezés szerepel. A magyar szó legalábbis ösztönzést adhatott a horvát fordítónak az anyanyelvi kifejezés használatára.

Ad 3. Egy tükörszónak, ritka esetben ugyan, de két mintája is lehet. A horvát nyelvújítás sikeres produktuma volt a ma is kizárólagos használatú, 'Telegramm, Telegraph' jelentésű *brzojav* 'tkp. sürgős, gyors hír; sürgős, gyors jelentés'. Rammelmeyer óvatosan jegyzi meg, hogy létrejöttét az említett két német szó ösztönözhetette. Ha magát az összetett szót nézzük, két alapmotívumot találunk benne: egyrészt magát a közlést, másrészt pedig a gyorsaságot, a sürgősséget. A ném. *Depesche* a fr. *dépêche* átvétele, amely a *dépêcher* 'siettet, sűrget; beschleunigen' igéből van képezve, amelynek jelentése 'a lábból eredő akadályokat eltávolít; Hindernisse aus den Füßen räumen', azaz ellentéte az *empêcher* 'akadályoz; tkp. Fußschlingen legen' ige jelentésének. Ez a kései latin *impedicare*-re 'hurokra kerít, megfog' (Finály 1884) igére megy vissza, amely a *pedica* 'Fußschlinge; láb megkötözése, lábbilincs' igéből van képezve, végső forrása a lat. *pēs* 'láb'. (DudEt). A horvát szót tehát részben a német (tkp. francia, illetve latin) ige utánezatának is tekinthetnénk (esetleg a magy. *sürgöny*-t is figyelembe véve), azonban a második tag közvetlen mintáját (*-jav*) sem a német sem a magyar minta nem tartalmazza. A magy. *sürgöny* 'dépêche' jelentésben 1834 óta, 'Eilbote, Stafette; futár' és 'Telegramm' jelentésben pedig 1848-tól adatható (TESz). Etimológiai szótárunk még megjegyzi, hogy „...a nyelvújítás korában divatossá vált *-ny* deverbális nomenkpzövel alkották.” Hol keressük azonban a második tag mintáját? A német purista szótárakban (pl. Heyse1910; első kiadás 1853) a *Telegramm, Telegraph* körülíró értelmezéseként *Drahtbrief* és *Drahtantwort* mellett *Drahtmeldung* található. Ennek az összetételnek az első tagja az információ továbbításának

technikai eszközét nevezi meg, a tényleges funkciót, ti. magát a közlést, mondást, jelentést a második tag, *-meldung* fejezi ki, esetleg ebben találhatjuk meg a horv. *-jav* mintáját. A horvát intelligencia jelentős része csaknem egyforma szinten tudott anyanyelvén kívül németül és magyarul is, így könnyen elképzelhető, hogy a *brzovav* szó megalkotója – nem érezve eléggé informatívnak ezen új kommunikációs eszköz németből, illetve franciából adaptált kifejezését – talán a magy. *sürgöny* által is inspirálva, a német kompozitum második tagját is lefordította. A szó – mint említettük – életképesnek bizonyult, s a szlovénba is átkerült (Pleteršnik). Létrejöhetnek, illetve létrehozhatók – ezek szerint – olyan tükörszavak is, amelyeknek két mintanyelvük van.

Ad 4. Vannak olyan, vélhetően tükörfordítás eredményeként létrejött szerkezetek, amelyek csak bizonyos ideig voltak produktívak, a nyelvérzék és annak nyomán a beszélt és az írott nyelv fokozatos elcsúszása iktatta ki őket a használatból. Ezzel kapcsolatban vetődik fel a kérdés, meddig és milyen mértékben viseli el a nyelv az olyan utánzásokat, amelyek grammatikai szerkezete szokatlan, sőt időről-időre egyre szokatlanabbá válik. Ahhoz, hogy a feltett kérdésre – legalábbis bizonyos mértékig – megfelelő választ tudjunk adni, példaként egy, szláv nyelvek számára szokatlan képzési mód történetét is szükséges röviden áttekinteni. Hadrovics László teszi fel a kérdést: „Ist es möglich, daß ein Suffix lediglich durch eine semantische Kraft, durch seinen Verwendungsbereich das Umsichgreifen eines fremden Suffixes fördern kann?” (‘Lehetséges-e, hogy egy képző csupán szemantikai ereje, használati területe által egy idegen képző elterjedését előmozdítsa?’; UngEl 70). Véleménye szerint részletes kutatást érdemel a participium szerű *-(a)ći* melléknévképző, amely – véleménye szerint – a horvátban sokkal produktívabb volt, mint a többi szláv nyelvben UngEl 70). 1596-ban bukkan fel az *oraća zemlja* ’szántó-föld’ (MonCivZagr 16:133, 134 és más helyeken), valamint a néhány évvel későbből adathozható *šivaća svila* ’varró selyem’. Ezek a szlávban szokatlan képzésű szóalakok (az infinitívus tőhöz járuló participium képző) későbbi produktívitasukat Hadrovics László véleménye szerint „az igei előtagú német összetételeknek köszönhetik. Mindkét nyelv (ti. a magyar és a horvát) számtalanszor ütközött a *Schlafzimmer*, *Schreibtisch* típusú összetételek visszaadásának problémájába. A magyarban ilyen esetekben szabályos *-ó*, *-ő* képzős participiumot, a horvátban pedig *-(a)ći* képzős participiumszerű melléknévet találunk.” (UngEl 71). A következő példák – több hasonló mellett – ezt a megállapítást szemléltetik:

Badeanzug – fürdő-ruha – kupaći kostim (cs. *koupaci plášť*, szlk. *kúpaci plášť*)

Nähmaschine – varró-gép – šivaći stroj (cs. *šići stroj*)

Schreibmaschine – író-gép – pisaći stroj (cs. *psací stroj*, szlk. *pisací stroj*)
stb.

Hasonló szerkezetek azonban nem csak a szerbhorvátban, de a szlovákban és a csehben is gyakoriak (Gregor 1984), sőt a csehben nemhogy nem ritkák, de

az óceh korszak óta folyamatosan használatosak. Egyes kutatók szerint a szlovákban cseh hatásra terjedtek el a *hrací* 'játék-', *kúpací* 'fürdő-', *orací* 'szántó-', *pisací* 'író-' stb. szerkezetek. A horvátban a 19. sz. elejétől, a horvát nyelvújítás korától kezdtek a participium szerű melléknevek terjedni, amely folyamatban – mint említettük is – szerepet játszottak az igei előtagú német összetételek, amelyeket a magyarban –ó, -ő képzős participiummal fejeztek ki, pl. *Badearzt – fürdő-orvos – kupaći liječnik*, *Sprungbrett – ugró-deszka – skakaća daska*, *Schlafwagen – háló-kocsi – spavaća kola*, *Nähseide – varró-selyem – šivaća svila*, *Spielkarte – játszó-kártya* (később: *játékkártya*) stb.

Közülük számosat a horvát (de a cseh és a szlovák is) a maga szerkezetének jobban megfelelő körülírással vagy jelzős szerkezettel helyettesített, pl. *Badearzt – kupaći liječnik* 'fürdőorvos' → *kupališni liječnik* 'fürdőhelyi (fürdőhelyen dolgozó) orvos' (cs. *lázeňský lekar*); *Sprungbrett – skakaća daska* 'ugródeszka' → *odskočna daska* 'tkp. elugrásra szolgáló deszka' (szlk. *skokanské/odrazové prkno*). A 'hálókocsi' jelentésű *spavaća kola* (vö. *Schlafwagen, háló-kocsi*) helyett egyre inkább *kola za spavanje* 'alvásra szolgáló kocsi' (cseh *lůžkový/spací vůz*, szlk. *spící/lůžkový vozeň* stb. A nyelv tehát keresi azokat a módokat, amelyek az utánzott (minta-) nyelv eszközeinek legjobban megfelelnek, majd fokozatosan visszatér saját eszközeihez.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy ezek a participium szerű melléknevek német minták utánzására szolgáltak. A német hatást – elsősorban a horvátban, kisebb mértékben a szerbben – magyar minták is erősíthették. A szlovénben ez a képzési mód nem terjedt el, vö. *spavaća kola – spalni vagon; pisací stroj – piscalni stroj, šivaći stroj – šivalni stroj* stb.

Úgy tűnik, hogy az idegen mintát utánzó szerkezetek mélyen gyökeret verhetnek az utánzó nyelvben, s csak bizonyos idő elteltével kerül sor a nyelv szemléletéhez jobban illő struktúrákhoz való visszatérésre.

Irodalom

- Cindrić, P. (1960) Hrvatski i srpski teatar. Lykos. Zagreb
- DudEt – Der Große Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Pau Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Bibliographisches Institut Mannheim 1963.
- Finály, H. (1884) A latin nyelv szótára a kútfőkből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva összeállította Dr. Finály Henrik...Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- Gregor, F. (1984) Vergangenheit und Gegenwart des slowakischen deberbalen Adjektivsuffixes *-(a)ci*. StSIH 30. 77-93.
- MonCivZagr – Monumenta historica liberae ragiae civitatis Zagrabiae. Izdao: I. Tkalčić,...E.Laszowski. 1-19. Zagreb 1889-1953.
- Hadrovics L. UngEl (1985) Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó Budapest.

- Heyse, J.Chr. (1910) – Dr. Joh. Christ. Aug. Heyses Fremdwörterbuch...Neu bearbeitet und vermehrt von Professor D. Otto Lyon. Neunzehnte Original-Ausgabe. Hannover und Leipzig. 1910. /1804. Oldenburg/
- Konj – Službovnik za kraljevsko ugarsko domobranstvo. Dio treći. Konjaničtvo. Zagreb 1877.
- Pješ – Službovnik za kraljevsko ugarsko domobranstvo. Dio treći. Pješačtvo. Drugo izdanje Službovnika od g. 1876. Budapešta 1890.
- Rammelmeyer, M. (1975) Deutsche Lehnübersetzungen im Serbokroatischen. Wiesbaden.
- Schuchardt, H. (1884) Slawo-deutsches und Slawo-italienisches. Graz. Grat.
- Schumann, K. (1965) – Svhumann, Kurt: Zur Typologie und Gliederung der Lenprägungen. ZfSIPh 32 /1965/, 61-91.
- Skok, P. (1971-1974) Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1-4. Zagreb.
- Sužb 2 – Službovnik za kr. ug. Domobranstvo. Dio drugi Drugo izdanje Službovnika od godine 1875. Budimpešta 1888.
- Šojat, O. (1982) Pregled starije hrvatskokajkavske književnosti. Od polovine 16. do polovine 19. stoljeća. Kaj 5-57.